

Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

Muhammed Ali YAZIBAŞI
Dr., MEB
muhammedaliyazibasi@mynet.com

Öz

İnsan doğumundan ölümüne kadar yaşamını toplumun bir üyesi olarak devam ettirmek durumundadır. Dolayısıyla bireyin içerisinde yaşadığı toplumun gelenek ve göreneklerini, doğru ve yanlışlarını öğrenme yollarından birisi de ahlak eğitimi ile mümkündür.

Klasik Osmanlı döneminde ahlak eğitimi önemli bir yere sahipti. Eğitimin hedefine güzel ahlak konulmuştu. Milletin dini olan İslam'ın gereği idi bu. Dolayısıyla bu dönemde ahlak eğitimi bütün derslerde işlenilmekteydi. Ders programlarında ayrı bir yeri bulunmamaktaydı. Tanzimat döneminde de ahlak eğitiminin kaynağı İslam dini idi. Klasik Osmanlı döneminden farkı ise bu derse müfredatta ayrı bir yer verilmesiydi.

II. Meşrutiyet döneminde verilen ahlak eğitimi hem içerik hem de kaynak olarak önceki dönemlerden farklıydı. Her konuda olduğu gibi ahlak eğitiminde de batının etkisi bulunmaktaydı. Bu dönemdeki ahlak eğitiminde batı ahlakı ve seküler akıl baskındı.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Ahlak Eğitimi, Osmanlı, II. Meşrutiyet, II Abdülhamit.

Moral Education and Instruction from Classical Ottoman to II. Mesrutiyet Period in Ottoman

Abstract

Human has to countinue his life as a member of his society from birth to death. Therefore one of human's learning ways of his society's traditions, rihgts and wrong is possible with moral education.

There was an important place moral education in the Classical Ottoman period. Moral has been placed on the aim of education. It was necessary in terms of Islam, the religion of the nation. Ottoman Empire's official religion Islam has demanded this. Therefore, moral education was processed in all subjects in this period. There wasn't a special place in the curriculum. Likewise, Islam was the source of moral education in the Tanzimat period. But moral education was a special place in the curriculum in this period.

Moral education given in the II. Mesrutiyet period was different both in content and the source from previous periods. There was the moral education of western influence as with all matters. In the moral education of this period, Western ethics and secular mind were predominant.

Keywords: Morality, Moral Education, II. Mesrutiyet, Ottoman, II. Abdülhamit.

Giriş

Ahlak eğitimi bir devlet ve millet için neden önemlidir? Kendisi ile barışık, hayatta karşılaştığı problemlerin üstesinden gelebilen bireylerden oluşan toplumlarda huzur ve mutluluk hakim olur. Ahlak eğitiminin amacından da anlaşıldığı gibi, bireyin ve toplumun huzurunu sağlama hususunda ahlak eğitimi önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla devletler vatandaşlarının mutlu ve huzurlu hayat yaşayabilmeleri için gerek örgün eğitim gerekse yaygın eğitim yoluyla iyi bir ahlak eğitimi vermeye çalışmaktadır.

İnsanlık tarihi boyunca devletler ayakta durabilmek için güzel ahlaklı nesiller yetiştirmeye çalışmışlardır. Bazı devletler ahlak eğitimini dine, gelenek ve göreneklere dayandırırken, bazıları ise dinden uzak ve pozitivist akla dayandırmışlardır. Makalede de Klasik Osmanlıdan Cumhuriyet dönemine kadar Osmanlıda nasıl bir ahlak eğitimi verildiği, söz konusu dönemler arasında ahlak eğitiminin temellendirilmesinde farklılık olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Ahlak: Batı dillerinde, Yunanca karakter anlamına gelen “ethos” sözcüğünden, Türkçe’de ise Arapça huy, mizaç, karakter, din, tabiat, seciye, insanın iç dünyasını ve dış dünyasının ifade eden “hulk” sözcüğünden türeyen ahlak, insanın başka varlıklar ve kurallara göre gerçekleşen ilişkiler toplamını, insanın söz konusu ilişkileriyle bu varlıklara yönelen eylemlerini düzenleyip anlamlandıran norm, ilke, kural ve değerler bütünüdür. Buna göre ahlak, bir kültür çerçevesinde kabul görmüş, belirlenmiş ve tanımlanmış değerler manzumesi ve amaçlarla, bu değerlerin nasıl yaşatılacaklarını, söz konusu amaçlara nasıl ulaşılacağını ortaya koyan kurallar öbeği veya belli bir insan topluluğunun belli bir tarihsel dönem boyunca, belli türden inanç, emir, yasak, norm ve değerlere göre düzenlenmiş ve söz konusu düzenlemeye göre töreleşmiş, gelenekleşmiş yaşama biçimi olarak tanımlanabilir.¹

Genel Anlamda ahlak, mutlak olarak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü; bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü, huy olarak tanımlanır. Diğer bir açıdan insanların kendisine göre yaşadıkları, kendilerine rehber aldıkları ilkeler bütünü ya da kurallar toplamıdır.²

Ahlak Eğitimi: Ahlak ile eğitim arasında sıkı bir ilişki vardır. Eğitim, bireyin davranışında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişime meydana getirme süreci olarak tanımlanmaktadır.³ Eğitim en geniş anlamı ile insanda istenilen yönde davranış geliştirme faaliyetidir, yani biyolojik insandan kültür insanına geçmektir. İstenilen yönden kasıt, insandaki iyi yanların geliştirilmesidir. Buna kısaca, insanı insan yapmak da denir.

¹ Ahmet Cevizci, *Etiğe Giriş*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), s. 3.

² Ahmet Cevizci, “Ahlak”, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), s. 17.

³ Özcan Demirel, *Genel Öğretim Yöntemleri*, (Ankara: Usem Yayınları, 1995), s. 1.

Kültürümüzdeki vezir olmak, fakat adam olmamak, insanlıktan nasibi olmamak, insana yakışmamak vb. deyimler bu geçişi işaret eder.⁴

Ahlak eğitimi ise; evde, okulda ve toplumun her biriminde uyulması gereken davranış biçimlerini öğreten bir davranış bilimidir. İnsanın iyi ve kötü olarak yetiştirilmesine yol açan ve manevi nitelikli huyların etkisi ile ortaya çıkan davranışların kazandırılması, insanın sahip olduğu iman ve inancın eğitimi ile mümkün olur.⁵

Klasik Osmanlı Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

Tarih boyunca toplumlar, geleceklerini teminat altına almak amacıyla eğitime önem vermişler ve ahlâklı bir nesil yetiştirmek için gayret göstermişlerdir. Bundan dolayı, her çağın, her milletin ve her sınıfın kendine ait bir ahlâkı olduğu inkâr edilemez bir gerçektir.

Yaklaşık altı yüzyıl üç kıtada siyasetiyle, ekonomisiyle, din ve ahlâkıyla farklı dil, din ve ırktaki toplumlara adalet dağıtan Osmanlı'nın ahlâkı, bir "İslam Ahlâkı" görüntüsü vermiştir. Ancak bu ahlâk, Osmanlı'nın siyaseti, ekonomisi, ilmi, fenni, kültürü, örf ve âdeti ile kaynaşıp bütünleşerek yepyeni bir sentez olan Osmanlı-İslam Ahlâkı hâline gelmiştir.⁶

İslam dininin temel inanç ve ahlâk anlayışı ile beslenen Osmanlı- İslam Ahlâkı, bütün canlılığı ile Osmanlı toplumunun yöneteninden yönetilenine kadar her kesimde etkisini göstermişti.⁷ Çünkü Klasik Osmanlı döneminin eğitim kurumları olan ve kökeni İslam'ın ilk zamanlarına kadar giden medreselerin⁸ ve bütün köy ve mahallelerde mevcut sıbyan mekteplerindeki eğitimin merkezinde din vardı.⁹ Dini emirlerle ahlâki görevler birbirleriyle o derece kaynaşmıştı ki adeta bir bütün meydana getirmişlerdi. Dini bir emir, aynı zamanda ahlâki bir görevdi. Çünkü İslam'ın hedefi mükemmel bir ahlâka sahip kâmil insan yetiştirmektir.¹⁰

Her dinin ve görüşün kendine has özellikleri olduğu gibi İslam dininin de kendine özgü bir inancı, bu inanç üzerine kurulmuş toplumsal, siyasi ve

⁴ Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 4. Bs., Ankara: Gün Yayıncılık, 1999), s. 26.

⁵ Ahmet Çağlayan, *Ahlak Pusulası Ahlak ve Değerler Eğitimi*, (İstanbul: dem yay., 2005), s. 51.

⁶ Hüsameddin Erdem, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996), s. 17.

⁷ Erdem, s. 25

⁸ Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37, (1997): 408-413; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, (Ankara: Akçağ Yay., 2002), s. 15-28; Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), s. 45, 47.

⁹ Recai Doğan, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", s. 413-414; Cahit Bilim Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1988), s. 2-3.

¹⁰ Hüseyin Peker, *Din ve Ahlâk Eğitimi Psikolojik ve Metodik Esaslar*, (Samsun: Aksi Seda Matbaası, 1998), s. 188.

ahlâki esasları vardır. İslam, bu yönden kusursuz bir bütünlük arz etmektedir.¹¹ Bundan dolayı beşeri münasebetlerde, hukuk alanında, komşuluk ilişkilerinde dinin izlerini görmek mümkündür. Ayrıca, Osmanlı toplumunda İslam, sadece vicdanlarda yaşayan bir din olmanın ötesinde iyi vatandaşlar yetiştiren kurallar koymaktadır.¹²

İslam'ın her yönüyle hâkim olduğu Klasik Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında ahlâkla ilgili bir ders yer almamaktadır. Bu durum dönemin bütün eğitim kurumları için geçerlidir. Klasik Osmanlı dönemi eğitim kademesinin ilk basamağı sıbyan mekteplerinin ilk yazılı ders programı özelliğini taşıyan ve Fatih'in oğlu II. Beyazıd'ın vakfiyesinde yer alan ders programında: "Mektephanede hâfız olan, namazın kurallarını ve şartlarını bilen, en önemlisi çocuklara öğretim vermeye uygun bir kişinin çocuklara Kur'ân-ı Kerim'i, namaz ile ilgili hususları öğretmesi"¹³ ifadesinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Bu programda çocuklara güzel bir ahlâk kazandırmak veya iyi bir insan yetiştirmek amacıyla özel bir ders bulunmadığı görülür. Çünkü okulda İslam dini öğretilmektedir. İslam, güzel ahlâklı olmayı, büyüklere saygılı olmayı, insanlara kötülük yapmamayı, hırsızlık yapmamayı, yalan söylememeyi telkin etmektedir. İslam dinin bu emir ve tavsiyeleri doğrudan güzel ahlâklı bir neslin yetişmesini amaçlamaktadır. Bundan dolayı Klasik Osmanlı dönemi sıbyan mekteplerinin ders programlarında müstakil bir ahlâk dersine yer verilmediği söylenebilir.

Klasik Osmanlı dönemi mekteplerinde ayrı bir ahlâk dersi verilmediği gibi dönemin eğitim sisteminin orta ve yüksek bölümünü oluşturan medreselerde de durum aynıdır. Medreselerde verilen ahlâk eğitimini tespit edebilmek için ders programını incelemek yerinde olacaktır.

Selçuklu döneminden Klasik Osmanlı dönemine kadar medreselerde okutulan dersler şunlardır: Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Akâid, Mantık, Arap Dili ve Edebiyatı (Sarf-Nahiv-Belâgat), Riyaziye, Hikmet, Hesap, Heyet ve Hendese.¹⁴ Bu dersler arasında müstakil bir ahlâk dersinin bulunmadığı görülmektedir. Bu durum Klasik Osmanlı dönemi medreselerinde ahlâk eğitiminin verilmediği anlamına gelmemelidir. Medreselerde din ilimlerinin öğretilmesi ahlâk eğitiminin bu ilimler içerisinde verildiği ihtimalini akla getirmektedir.

Klasik Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında müstakil bir ahlâk dersi olmamakla birlikte bu dönemde önemli derecede ahlâk felsefesi çalışmaların

¹¹ Erdem, 231.

¹² Yurdagül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2001), s. 14.

¹³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), c. 1-2, s. 83.

¹⁴ Medreselerde okutulan dersler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s.20-31; Zengin, II. *Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 15-28.

yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar sonraki dönemlerin ahlâk çalışmalarına yön vermiştir. Bu anlamda ana kaynağı İslam olan Klasik Osmanlı dönemi ahlâk düşüncesi birçok alanda olduğu gibi ahlâk eğitimi konusunda da İslam ahlâk literatüründen etkilenmiştir. Çünkü Klasik Osmanlı dönemi ahlâk eğitiminde İslam âlimlerinden İbn Miskeveyh (ö.1030),¹⁵ Gazzâlî (ö.1111),¹⁶ Nasîruddîn Tûsî (ö.1274)¹⁷ izlerine rastlanmaktadır.

İbn Miskeveyh ahlâk ile ilgili görüşlerini Tehzibü'l-Ahlâk ve Tathiru'l-A'rak adlı eserinde ortaya koyar. İbn Miskeveyh ahlâk felsefesini Kur'an, Sünnet, Yunan Felsefesi ve İhvanu's-Safa'nın felsefi ve ahlâki görüşlerinden yararlanarak oluşturmaktadır. İbn Miskeveyh'in amacı tasavvufî İslam ahlâki ile Yunan felsefesini İslam felsefesi içerisinde birleştirmektir.¹⁸

İslam ahlâkını sistemli hale getirmeye çalışan İbn Miskeveyh, Gazzâlî, Nasîruddîn Tûsî kaleme aldıkları eserlerinde birbirlerinden etkilenmişlerdir. Hepsinin ahlâktaki temel dayanakları Kur'an ve Sünnet olmuştur. İslamî ahlâk görüşleri olan Kur'an, Tasavvufî ve Felsefî Ahlâki birleştirmeye çalışmışlardır. İbn Miskeveyh Tehzibü'l-Ahlâk ve Tathiru'l-A'rak ve Nasîruddîn Tûsî Ahlâk-ı Nâsîruddin adlı eserinde Kur'an ve Sünnet ile birlikte Aristoteles, Eflatun ve Calinos gibi Yunan felsefecilerinden de faydalanmıştır.¹⁹

Klasik Osmanlı döneminde kendisinden söz ettiren İslam ahlâkçılarında biri de Gazâlî'dir. Gazâlî'nin kaleme aldığı İhyâ adlı eseri kapsamlı bir ahlâk kitabı olarak görülmektedir. Çünkü eserin dörtte birinde güzel huylardan, dörtte birinde de kötü huylardan bahsedilmektedir.²⁰

İbni Haldûn, ahlâkın temel esaslarını Kitap ve Sünnet'e dayandıran Gazâlî'nin ahlâk sistemini, Kur'an Ahlâki ile Tasavvufî ve Felsefî ahlâk görüşlerini birbirleriyle uzlaştıran, bütünleştiren sistem olarak özetler.²¹ Gazâlî kötü huyları, kibir, riya, hasedlik, gıybet, alay etmek vb.; iyi huyları

¹⁵ İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, (Doktora Tezi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 284-285; Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), c. 20, s. 205.

¹⁶ Gazzâlî, *Kimya-i Saadet*, çev. Ali Arslan, İstanbul 2004; Mustafa Çağrıncı, "Gazâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), c. 8, s. 489-505.

¹⁷ Umut Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi*, (İstanbul: dem yay., 2013), s. 27-28.

¹⁸ İbn Miskeveyh, *Ahlâki Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 8.

¹⁹ İbn Miskeveyh, Gazzâlî, Nasîruddîn Tûsî'nin ahlâk anlayışları için bkz., İbrahim Ağah Çubukçu, *Ahlâk Tarihinde Görüşler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları), 1994, s. 88, 100; Erdem, s. 27-30; İbn Miskeveyh, *Ahlâki Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983); Nasîruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsîrî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007)

²⁰ İmam Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1973), c.1, s. XC(90)

²¹ İbni Haldûn, *Mukaddime*, Kahire, ts., s. 469.

sabır, şükür, ihlas, niyet vb. şeklinde sıralar. Kötü ve iyi huyları açıklarken âyet ve hadislerden örnekler verir.²²

Ahlâk ilmini sadece felsefi açıdan inceleyen Nasîruddîn Tûsî ahlâk ile ilgili görüşlerini Ahlâk-ı Nâsîruddin adlı eserinde bir araya getirir. Eser ahlâk ilmini yalnızca felsefi açıdan ele alıp inceleyen ilk eser özelliğini taşımaktadır. O'nun ahlâk ile ilgili görüşlerinin kaynağını Farabi, Aristoteles ve Gazâlî oluşturur.²³

Klasik Osmanlı dönemini etkileyen İslam ahlâkçılarının eserlerinde hikmet, iffet, adalet ve şecaât kişilerde bulunması gereken faziletler olarak ifade edilmiştir. Cahillik, hırs, tamah, korkaklık ve zülüm ise kötü huy olarak görülmektedir. Ahlâkçılar fazilet ve kötü huy olarak ifade ettikleri davranışları âyet ve sünnet ışığında açıklama yoluna gitmişlerdir. İslam ahlâkçıları ahlâkı bireysel, toplumsal ve devlet ahlâkı olmak üzere üç ana başlık altında ele almışlardır.

İslam ahlâkçılarının eserlerine bakıldığında ahlâkın felsefi yönü üzerinde durdukları görülmektedir. Bunu yaparken de Yunan felsefecilerinden Aristoteles, Eflatun ve Calinos'ın görüşlerinden yararlanmışlardır. Amaçları ise Yunan felsefecilerinin görüşleri ile İslam ahlâk anlayışını telif etmektir.

Tanzimat Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

Tanzimat döneminin başlangıcında İslam, üstesinden gelinmesi gereken bir engel olarak görülmüyordu. Bu dönemdeki yöneticiler ve aydınlar açısından ilköğrenim büyük olasılıkla sadece din eğitimi ve öğretimi çerçevesinde düşünülebiliyordu. Fakat 1860'li yıllara gelindiğinde Tanzimat dönemi bürokratları, mahalle mekteplerindeki eğitimin yetersiz olduğunun farkına varmışlardı. Bu eksikliği gidermek için bazı pozitif bilimlerin ve pratik derslerin müfredata alınması yönünde somut adımlar atmışlardı. Ancak mektebin omurgasını oluşturan İslamî müfredata dokunmamışlardı.²⁴

Tanzimat döneminde en az değişikliğe uğrayan öğrenim kademesi ilköğretim olmuştur. İlköğretimdeki Kur'ân-ı Kerim'e dayalı model, etik açıdan da ortak bir Müslüman veya iyi bir kul tanımı veriyor ve ortak bir davranış biçimi belirliyordu. Tanzimat döneminde, ilköğrenimin değişmelerden asgari düzeyde etkilenmesinin sebeplerinden birisi de bu ahlâki alt yapıydı. Çağın bir özelliği olarak da ilköğretimden beklenen, dini merkez olarak iyi kul yetiştirmek ve iyi vatandaşa kendiliğinden ulaşmaktı. Bu durumda dini eğitimin amaçları ilköğretimin amaçlarına eşdeğer hale gelmişti.²⁵

²² Gazâlî'nin ahlâk konularını anlatımı hakkında geniş bilgi için bkz., İmam Gazâlî, *Ahlâk Ölçüleri*, çev. H. Ahmed Arslantürköglü, (İstanbul: Doyuran Matbaası, 1974).

²³ Erdem, s. 31.

²⁴ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 20-23.

²⁵ Mehmedoğlu, s. 14.

Tanzimat dönemi ahlâk eğitimi, esaslarını dinden alan, gelenek ve görenek kuralları ve Ahlâk-ı Memduha risaleleri ile ilmihâl okutulmasına dayandırılmaktadır. Bunun tersine bir ahlâk eğitiminin söz konusu olamayacağı²⁶ ifade edilmektedir.

Medrese ders programlarına bakıldığında,²⁷ din ilimlerinin Tanzimat dönemi de dahil son dönemlere kadar önemli bir ağırlığa sahip oldukları görülmektedir.²⁸ Bu durum din-ahlâk ilişkisi açısından değerlendirildiğinde, medreselerin dine dayalı bir ahlâk eğitimi verdiğini ortaya koymaktadır.

Tanzimat döneminde güzel ahlâklı nesil yetiştirmek için devlet tarafından layihalar, nizamnâmeler hazırlanmıştır. Bunlara örnek 1847 yılında “Etfâlin Tâlim ve Terbiyelerini Ne Vechile İcra Eylemeleri Lâzım Geldiğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'ta Olunacak Tâlimat”²⁹ layiha ile 1869 yılında “Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi”dir. Bu her iki düzenlemede de ahlâk derslerine yer verildiği görülür.

1847 tarihli talimatnâmenin ikinci bendinde ahlâk risalelerinin taş levhalara yazdırılarak öğretilmesi öngörülmektedir. Çocukların küçük yaşta güzel davranışların adını bilmeleri ve insana yakışan davranışları öğrenebilmeleri için dinen ve aklen güzel davranışlar ve yasaklanan kötü davranışlara ilişkin Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından sağlanacak Türkçe kısa güzel ahlâk risalelerinin okutulmaya başlanması önerilmektedir. Ayrıca hocaların bu risalelerden ödevler verecekleri dersleri yine levhalar üzerine yazdırarak öğretmeleri gerektiği ifade edilmektedir.³⁰

1869 yılındaki Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de ahlâk derslerinde okutulacak kitapların özelliklerine yer verilmektedir. Buna göre mekteplerde okutulacak ahlâk ders kitaplarının özelliği şu şekilde belirtilmektedir: “İlm-i ahlâkın mevzuu ve gayesine dair muhtasar mukaddime, insanın vezâif-i diniyesi, ebeveyne karşı vezâifi, muallimlerine karşı vezâifi, ebna-yı cinsine karşı vezâifi, nefse karşı vezâifi, ulu'l-emre karşı vezâifi, vatana karşı vezâifi, kavanin-i memlekete riâyetin vücubu, hayvanât vesair mahlûkâta karşı vezâifi”.³¹ Nizamnâme ile birlikte ahlâk ilminin farklı bir boyut kazandığı dikkat çekmektedir. Ahlâk ilmi vazifeler ilmi olarak format değiştirmiştir. Bu durum Tanzimat dönemi ahlâk eğitiminde Batı'nın etkisinin olduğunu göstermektedir. Çünkü bu dönemde Kant'ın ortaya koyduğu vazife ahlâkı batıda oldukça geniş bir yankı bulmuştur. Bu yankının Osmanlı'yı da etkilediği söylenebilir.

²⁶ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi Hakkında Bir Deneme*, (İstanbul: Milliyet Matbaası, Muallim Halit Kütüphanesi, 1930-1932), s. 103.

²⁷ Medrese programları için bkz. Uzunçarşılı, s. 20-32; Zengin, II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 24-25.

²⁸ Zengin, II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 19.

²⁹ Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 5, (1994): 1-47.

³⁰ Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı”, s. 4.

³¹ Takvim-i Vekayi, Sene: 25 Muharrem 1287, No: 1217, s. 2.

Tanzimat dönemi eğitim kurumlarının ders programlarına, eğitim ile ilgili layiha, nizamnâme ve raporlara bakıldığında Tanzimat dönemi ahlâk eğitimi ile ilgili şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Tanzimat döneminde Medrese, Tekke, Zâviye vb. örgün ve yaygın eğitim kurumlarında ahlâk öğretimine devam edilmiş, az da olsa mekteplerin öğretim programlarında ahlâk derslerine yer verilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen değişim ve yenileşme hareketlerinin ahlâk öğretimine yansımaları ahlâk eğitimi ile ilgili bazı endişelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna rağmen Tanzimat öncesi eğitim-öğretim kurumlarının faaliyetleri devam ettiği için geleneksel bir ahlâk anlayışı yaşamaya devam ediyordu. Bu dönemde ders programlarına yeni birtakım dersler eklenmiştir. Değişim ve gelişmelere rağmen din dersi, programlarda ağırlığını korumuş ve din, ahlâk eğitiminde temel bir fonksiyon olmuştur.³²

II. Abdülhamit Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

II. Abdülhamit, devletin devamını sağlamak ve dağılmasını önlemek, mutlak bir otorite sahibi olmak, devleti eski gücüne kavuşturabilmek için İslam ve eğitim unsurlarına önem vermiştir.³³ Dolayısıyla bu dönemde eğitim konusunda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. İlk, orta ve yüksek öğretim aşamalarında, özellikle sayısal açıdan gösterilen başarı, bu dönemle ilgili bütün çalışmalarda kabul edilmiştir.³⁴ Bu dönemde eğitim konusunda yapılan çalışmalar, açılan modern okullar ve bu okullarda yetişenler sayesinde 1908 ihtilali gerçekleşmiş, ardından devlet yıkılmış ve sonrasında da modern Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.³⁵

Devletin kurtuluşu olarak görülen eğitimin hedefleri o döneme ait belgelerde devletin birliğini, bütünlüğünü ve devamını sağlayacak nitelikte insanların yetiştirilmesi şeklinde ifade edilmekte, bu niteliklerin başında da dine bağlılık gelmektedir. Çağdaş ilim ve fenne sahip olmak önemli bir eğitim hedefi olarak görülmektedir. Ayrıca bu, tek başına yeterli görülmeyp

³² Tanzimat Dönemine ait layiha ve nizamnameler için bkz. Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraât XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Hızlı. Taceddin Kayaoğlu, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2001); Ergin, c. 1-2, c. 3-4, c. 5; Milli Eğitimle İlgili Mevzuat: 1857-1923, der. Reşat Özalp, (Ankara: MEB, 1982); Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970); Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964); Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, (Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1998); Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara TTK, 1999); Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, (İstanbul: İFAV Yay. 2001); Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S. 2009*, (Ankara: Pegem Akademi, 2009)

³³ Gündüz, "II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12, (2008): 245.

³⁴ Ergin, c. 3-4, s. 839-840; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, s.12.

³⁵ Gündüz, "II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar", s. 245.

doğru düşünebilme, sağlam bir dini inanca ve güzel ahlâka sahip olunması gerektiği de ifade edilmektedir.³⁶

1900 yılına ait bir belge de II. Abdülhamit'in eğitimin hedeflerini gerçekleştirmek için eğitim politikası hakkında ipucu vermektedir: "Din-i mübin-i İslam'ın her türlü za'f ve halelden masuniyeti Devlet-i Aliyye'nin temin-i bekasını mücib olduğu cihetiyle mekâtib-i müesseseden neş'et edenlerin medeniyetinin terakkiyât-ı hâzırasına göre lazım olan mütesebât-ı ilmiye ve fenniyyeye hâiz olmakla beraber selamet-i fikriye ve salâbet-i Diniyeye sadık ve hüsn-i ahlâk ile muttasıf bulunmaları esbâbının istihsali nakzı bulunduğu için mekâtib programlarının bazılarında akaid dersleri dahil ise de bu derslerin talimi için hoca bulunmadığı gibi mekteplerde yalnız ilmihâl dersiyile iktifa edilmekte olduğu ve maahâza ve ihtiyaca adem-i kifâyeti derkâr olan bu kitaplar minelkadim mevcut olan ilmihâl olmayıp öteki beriki tarafından müretteb ve merciden gayr-ı musaddak risalelerden ibaret bulunduğu ve akaid-i diniyesi de olup da zayıf olan adamların din ve devlete bihakkın hizmet edemeyecekleri bedîhi ve bu hal mânen ve maddeten mazarrâtı mücib olacağı tabii olarak mekâtibde tedrisât-ı lâzıme lâıkiyla itina edilmesi ve ferâiz-i diniyenin temâme-i îfâsı matlûb-ı kat'î-i hazret-i zıllullahi bulunduğu beyân-ı âliyesiyle evvela sekizi ulemeden ve dördü memurîn-i mülkiye'den ibaret olmak üzere oniki zattan mürekkebe bir teftiş heyeti teşkil ve tayini ile bilcümle mekâtib muallimlerinin ahvali ve mektep programları ve derslerin matlûbe-i derece-i muvâfıkını hey'et-i mezkûre marifetiyle tatbik ve ferâiz-i İslamiyenin îfâ olunup olunmadığı ve lüzumsuz ve ahlâksızlığa bâdî dersler okunup okunmadığı ve Tarih-i Osmaniye'nin mekteplerde lüzumu derecesinde tedris edilip edilmediği ve hikmete müteallik dersler ekseriya felsefe kısmının taliminden ibaret kalarak bu ise kütüb-i dînîyenin tettebbuıyla ikmal-i tahsil edemeyenlerce bazı mertebe muzır olacağı derkâr olacağından bu derste bazı cihâtın nazar ü dikkate alınıp alınmadığı tahkik edilerek netice-i tetkikat ve müşahedâtı hâvî işbu heyetçe kaleme alınacak layihanın Maârif Nâzırı Paşa'nın riyâsetinde heyet-i mezkûrenin içtimayla gözden geçirilip badehu meclis-i âcizânemize havâle-i keyfiyet buyrulmak üzere evvel emirde arz-ı hâkipây-ı âli kılınmış."³⁷

II. Abdülhamit dönemi eğitim politikasının nasıl olduğunu ortaya koyan yukarıdaki belgede eğitimin problemlerinin ortaya konulup daha sonra çözümler üretilmesi gerektiği belirtilmektedir. İzlenecek yöntem ifade edildikten sonra eğitim konusundaki eksikliklere de yer verilmektedir. Eksikliklerden birisi olarak güzel ahlâk sahibi olabilme ile ilgili yaşanan sıkıntılardan söz edilmektedir.

³⁶ Zengin, II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908, s. 47.

³⁷ BOA. Y.A. Res. Dosya No: 105, Gömlek 13, 13 Ramazan 1317.(15 Ocak 1900)

Eğitimdeki bu eksikliği giderebilmek için dönemin sonuna kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. 1906 yılına ait bir belgede, mekteplerin programlarında din ve ahlâk derslerine yeterince yer verilmediği dinen ve ahlâken istenen seviyede talebe yetiştirilemediği ifade edilmektedir. Çözüm olarak da mekteplerin ders programlarındaki din ve ahlâk ders saatlerinin artırılması öngörülmektedir.³⁸

Okulların ders programlarındaki eksiklikleri gidermek ve yabancı müdahalelerine çözüm bulmak için 1885'ten itibaren II. Abdülhamit birtakım komisyonlar oluşturmuş ve onları önceki yönetimden kalan müfredatı incelemekle görevlendirmiştir. Her ne kadar ilk komisyon çok az ilerleme kaydetmiş gibi görünse de³⁹ daha sonraki girişimlerin çok daha etkili oldukları görülmektedir. Bir yıl içerisinde II. Abdülhamit, ulemanın en üst kıdemli üyesi olan Şeyhülislam'ın başkanlığında başka bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon peygamber kıssaları, Hz. Peygamber'in sahabîlerinin hayat hikâyeleri ve Dini otoritelerin ve ulemanın ünlü kişilerinin hayatları konusunda yeni dersler oluşturulmasını önermiştir.⁴⁰ Ayrıca, dini ilkeler konusunda öngörülen dersler "ahlâk ilminin ve İslam hukukunun (fıkıh) muhtasar biçimde öğretimi"ni içeriyordu. Müfredat değerlendirme çalışması, okulda Arapça ve ahlâk bilgisi gibi derslere ayrılan saatleri artırarak Tanzimat dönemi ders planını, ahlâki düzelme amacına uygun bir içerikle değiştirmeyi amaçlıyordu.⁴¹

II. Abdülhamit dönemi iptidai ve rüştiye mekteplerine ait ders programlarına bakıldığında ahlâk ders saatlerinin arttığı görülmektedir.⁴² Ahlâk dersi özellikle vilâyet ve kasaba iptidai mekteplerinin ders programlarında müstakil bir ders olarak yer alırken köy iptidailerinde ise kıraât dersleri içerisinde ahlâk ile ilgili metinler okutularak yapılmaktaydı.

Bu dönemdeki erkek rüştiyelerine ait ders programlarında müstakil ahlâk derslerine rastlanmamaktadır. Ahlâk dersi, kıraat veya ilmihâl dersleri içerisinde okutulmaktadır. Ancak kız rüştiyelerinde ahlâk dersi bu okulların kuruluşundan itibaren müstakil bir ders olarak programda yer almıştır. 1899 yılına gelindiğinde ise hem erkek hem kız rüştiyelerinde ahlâk dersi müstakil bir ders olarak yer almaya başlamıştır.

II. Abdülhamit döneminde istenilen insan tipini oluşturmada kullanılan eğitim materyallerinden birisini de ders kitapları oluşturmaktadır. Bunun için dönemin okullarında okutulan ders kitaplarında, yetiştirilmek istenen ideal insan tipinin özellikleri bulunmaktadır. Buna göre insan, öncelikle

³⁸ BOA. Y.EE. Dosya No: 10, Gömlek 34, 11 Cemaziyelevvel 1324 (3 Temmuz 1906).

³⁹ BOA, ŞD. Dosya No 209, Gömlek 54, 10 Cemaziyelahir 1303 (16 Mart 1886)

⁴⁰ BOA, Y.. MTV... Dosya No25, Gömlek 52, 6 Cemaziyelahir 1304 (2 Mart 1887)

⁴¹ BOA, İ.DH... Dosya No 1019, Gömlek 80409, 4 Cemaziyelevvel 1304 (29 Ocak 1887)

⁴² Ders Programları için bkz., Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*; Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi*; Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, (Ankara: Gazi Kitapevi, 2008)

Allah'a, Hz. Peygamber'e ve ardından padişaha kayıtsız şartsız itaat eden bir kimsedir. İdeal insanın diğer bir özelliği de dindar olmasıdır. Kişinin Allah'a ve Peygambere iman etmesi yetmemektedir. Onları saygıyla anmalı, ayrıca onların emir ve yasalarına uymalıdır. Namaz kılmalı, oruç tutmalı, zekât vermeli, gücü yeterse hacca gitmelidir. Başka bir ifade ile terbiyeli bir insan yetiştirmektir. Bu terbiye, İslami bir terbiyedir. Çünkü İslam "güzel ahlâk"tır. Peygamber de onu tamamlamak için gönderilmiştir.⁴³

II. Abdülhamit döneminde ahlâklı bireyler yetiştirme politikasında ahlâk risalelerinin basılması, okulların ders programlarına ahlâk derslerinin konulması ve ders saatlerinin artırılmasının yanında, okul dışında gerçekleşen olaylara da ilgi gösteriliyordu.

Öğrencileri okulda öğrendikleri ahlâk derslerine uygun olarak yaşamaya teşvik edecek resmî bir yapı sağlamak için adımlar atılmıştı. Hem yıllık takvim hem de günlük program İslami bir düzeni takip etmekteydi. Ramazan ayı ve Hz. Peygamber'in doğum günü gibi bazı önemli gün ve aylar okul takviminde belirtiliyordu.⁴⁴

Bunun dışında okul yönetmeliği, okul personelinin bazılarını ahlâki davranışları denetlemekle görevlendirmişti. Hem öğrenciler arasında uyumlu ilişkileri sağlamak ve kavgaları önlemek gibi genel sorumluluklar hem de gece belletmenliği nöbetindeyken öğrencilerin yurdunda yatıp sabah namazından on beş dakika önce uyanarak onların doğru ve düzenli bir şekilde hazırlanmalarını, namazdan sonra onları çalışma salonlarına doğru yönlendirmek gibi bazı özel görevler için yardımcılar (muavin) atanmıştır.⁴⁵ Ayrıca bu dönemde okullarda müdür yardımcısı, dini davranışların ve güzel ahlâkın öğretimine özel olarak dikkat edip dini ve ahlâki ilimlerle ilgili dersleri gözlemlemekle ve öğrencilerin dini-ahlâki davranışlarını kontrol etmekle görevliydi.⁴⁶ Klasik bürokratik tarzda ahlâki davranışların niceliğini belirlemeye yönelik bir girişim gelişmişti. Müdür yardımcısı, her öğrencinin ahlâki gelişimini ve davranışını ve de dini görevlerini ne derece gerçekleştirdiğini tespit etmek için bir kayıt tutmaktaydı. Yılsonunda öğrencilere dini ve ahlâki eğitimlerine karşılık gelecek şekilde puanlar verilir, toplamı da diplomalarına yazılırdı. Bu

⁴³ Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), s. 164. Ayrıca, II. Abdülhamit Dönemi okullarında özellikle ahlâk dersleri için basılan kitapların özellikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ali İrfan (Eğriboz), *Rehber-i Ahlâk*, (İstanbul: A. Asaduryan Matbaası, 1317-1899-1900); Ali Rıza, *İlm-i Ahlâk*, (İstanbul: Karabet Matbaası, 1318/1900-1901.)

⁴⁴ Daha geniş bilgi için bkz. BOA, Y.. MTV... Dosya No 8, Gömlek 58, 16 Rebiülahir 1299; BOA...Y. MTV... Dosya No 109, Gömlek 17, 1312

⁴⁵ Leyli ve Nehari Umûm Mekâtib-i İdadiyye-i Mülkiyeye Mahsûs Olarak Maârif-i Umûmiye Nezaret-i Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Def'a Tâdil ve Tahsis Ders Programlarıyla Tâlimattır, 1314, s. 234.

⁴⁶ Düstûr, 1. Tertib, c. 8, s. 434.

puanlamanın, öğrencinin dini-ahlâki davranışının gelecekteki kariyeri üzerinde potansiyel olarak bir etkisi vardı.⁴⁷

II. Meşrutiyet Dönemi Ahlâk Eğitim ve Öğretimi

19. yüzyılın ilk yarısında eğitimin felsefi yönden temellendirilmesi temel sorun iken, ikinci yarıda politik ve ekonomik sorunlar daha çok öne çıkmıştır. Bilim ve teknolojiadaki başarılar, felsefeyi arka plana itmiş, bunun sonucunda büyük eğitim sistemleri ortaya çıkmamıştır. Fakat eğitim politikası sorunları üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bu ortamda metafiziği reddedici tutuma sahip pozitivist ve naturalist görüşler ağır basmıştır.⁴⁸ Özellikle Malthus'un "nüfus teorisi", Spencer'in "en iyinin hayatta kalması" ve Darwin'in "doğal ayıklanma" temelli biyolojik evrim teorisi dünyada eşitlik ve kardeşliğin değil, gücün ve güçlünün yanında yer alan anlayışın tek geçerli akçe olduğunu yaygın bir düşünce haline getirmiştir. Bu anlayışın yerleşmesinde en önemli rolü, evrenin gelişimine bütüncül bir açıklama getirme iddiasında olan Darwin'in doğal ayıklanmacı evrim teorisi ve onun popülerleştirilmiş sloganları olan "yaşamak için mücadele" ve "en iyinin hayatta kalması" düşüncelerinin toplumsal alana uyarlanması oynamıştır.⁴⁹ Yani Batı'da pozitivism ve biyolojik materyalizm hâkim olmuştur. Hâkim olan bu düşünce, dönemin kültür, siyaset, eğitim ve din anlayışını da etkilemiştir. İlk çağdan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar dönemin filozofları tarafından başta ahlâk eğitiminin temelini oluşturan din, söz konusu tarihten itibaren yok sayılmaya başlanmıştır.⁵⁰

Batı'daki bu durumun etkileri o dönemde açılan Batı tarzı eğitim kurumları, özellikle de tıp fakültesi, modern biyolojinin, materyalizmin ve pozitivismin Osmanlı'ya ilk girdiği kapıdır. Bu okulda Büchner'in kitapları öğrenciler arasında en çok okunan yapıtların arasında gelmektedir.⁵¹ Ayrıca tıp fakültesinde fizyoloji, zooloji, anatomi bilgileri okutulduğu ve bu derslerin eğitimini yabancı hocalar verdiği için Mekteb-i Tıbbiye'de biyolojik materyalist eğilimler hâkim durumdaydı.⁵² Mekteb-i Tıbbiye'yi ziyaret eden Mac Farlane okulun eğitimindeki materyalizm'in etkisini şöyle ifade etmektedir: "Doktorlara ve Türk asistanlara ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu, Baron d'Holboch'ın dinsizlik kitabı olan Systeme de La Nature'un en

⁴⁷ Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, s. 288.

⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009), s. 283-284.

⁴⁹ Darwin'in düşüncelerinin Batı dünyasına etkisi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Atilla Doğan, *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri (1860-1916)*, (Doktora Tezi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), s. 41-69.

⁵⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Ahlâk Tarihi*, (Ankara: Ticaret Yüksek Öğretmen Okulu Yayınları, 1960), s. 38-67.

⁵¹ Serol Teber, "Lüdwig Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri", *Felsefe Dergisi*, (1986): 9-10.

⁵² A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1967), s. 469.

son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunduğu sayfaların aşınmasından belli oluyordu.”⁵³

19. yüzyılın ikinci yarısında Batı’da büyük yankı bulan Darwin’in doğal ayıklanmacı evrimci düşüncesi, evrenin oluşumundan ilk canlının meydana gelişine ve insanın ortaya çıkmasından en medeni toplumların oluşmasına kadarki süreci açıklama iddiasında bulunmaktaydı. Bu düşünce dine karşı bir alternatif oluşumu hedeflemekteydi. Ayrıca söz konusu dönemde doğal ayıklanmacı evrimci düşüncesinin Osmanlı’nın en önemli problemi olan geri kalmışlıktan kurtulmanın kanunlarını sunuyor gibi gözükmeye Batıcı Osmanlı aydınları tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştı. Batı’daki bu gelişmeler Osmanlı aydınlarının gelenekten ve dini düşünceden kopuşuna neden olmuştu.⁵⁴

Batı’da ahlâk ile ilgili gelişmeler yaşanırken II. Meşrutiyet Dönemi’nin ilk yıllarında özellikle I. Dünya Savaşı’nın meydana getirdiği sıkıntılar ve bunların sonucu ortaya çıkan çeşitli ahlâksızlıklar sebebi ile milli ahlâk ve dini ahlâk konuları da tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde ahlâk terbiyesi konusundaki tartışmalar iki nokta üzerinde toplanmaktadır.⁵⁵ Bunlardan birincisine göre ahlâkın temeli dindir. Okullarda ahlâk terbiyesi ancak din terbiyesi ile verilmelidir. Hatta bu görüşü savunanlara göre Balkan Savaşları’nda yenilginin en önemli nedenlerinden biri dine dayalı ahlâk terbiyesinin zayıflamasıdır.⁵⁶ Bu fikri savunanlara göre “ahlâk terbiyesi nasıl verilmeli?” konusu, “din terbiyesi nasıl verilmeli?” konusuyla bir arada düşünülmelidir.⁵⁷ İkinci fikir hareketine göre ise ahlâk eğitimi din eğitimi ile değil, diğer eğitimlerde olduğu gibi pedagojik, sosyolojik ve psikolojik yöntemlerle ele alınmalıdır.⁵⁸

Bu iki cereyanın üzerinde birleştiği nokta, gençlere kuvvetli bir ahlâki karakter verilmemesidir. Birincisine göre bunun sebebi, dine karşı kayıtsızlığın yayılması, ikincisine göre pedagojik temellere dayanan mekteplerin olmamasıdır.⁵⁹

Dönemin aydınları tarafından tartışılan ahlâk konusu meclis kürsüsünde de tartışılan konuların başında gelmektedir. 1917 yılı Maârif Nezâreti’nin bütçe görüşmeleri yapılırken dönemin vekillerinden Basra Mebusu Hilmi Bey, Maârif-i Umûmiye Nezâretinin, Ahlâk ve Terbiye-i Umûmiye Nezâreti

⁵³ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, (Ankara: Hece Yayınları, 2002), s. 198.

⁵⁴ Evrimci ve Sosyal Darwinist düşüncenin Osmanlı aydınları üzerindeki etkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Atilla Doğan, s. 165-315.

⁵⁵ Recai Doğan, “II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 372.

⁵⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi (Çığıracan), *Avrupalılaşmak*, haz. Osman Kafadar- Faruk Öztürk, (Ankara: Gündoğan Yay., 1997), s. 154-163.

⁵⁷ Emin Erişirgil, “Meşrutiyet Devrinde Ahlâk Terbiyesi Etrafında Münakaşalar”, *Ülkü*, c. III, No. 36, (16 Mart 1943), s. 2.

⁵⁸ Erişirgil, s. 2; Bilgin, s. 40; Recai Doğan, “II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi”, s. 372.

⁵⁹ Erişirgil, s. 2.

olduğunu unutmayalım⁶⁰ diyerek, ahlâk terbiyesini eğitimin temelini koymuştur. Yine Ertuğrul Mebusu Şemseddin Bey, "Bir cemiyeti bir arada tutan şey ahlâkiyedir. Ahlâk ilmini vazife ilmi olarak telakki edebiliriz. Kanunu ahlâkiyeye riâyetkârlık, vazifeye riâyetkârlıktır. Biz mekteplerde ahlâkı tesis ettiğimiz vakit aynı surette hissi vazifeyi de tesis etmiş olacağız. Fakat bu ahlâk ne üzerine istinad edebilir. Ahlâkı metin bir esasa istinad ettirmek için ilk olarak nazarı itibara alınacak şey kuvve-i müeyyidenin kutsi bir esasa ibtina etmesidir. Binaenaleyh ahlâkın tesisi ve maşeri vicdanın inkişaf ettirilmesi için mekteplerde din tedrisatına fazla ehemmiyet vermek lüzumunu bu surette ihtar etmek isterim."⁶¹ diyerek ahlâk eğitiminin etkili olabilmesi için din kaynaklı olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu iki fikir akımının ahlâk konusundaki düşünceleri bilimsel bir araştırmaya dayanmaktan ziyade siyasi ve hissi idi. Birinciler, Tanzimat döneminden itibaren meydana gelenlerden memnun olmayanlar tarafından devamlı dile getirilen fikirlerdi. Onlar dini inançların zayıflaması üzerinde dururken, bunların sebepleri ve çözüm yolları hakkında herhangi bir araştırma yapmamışlardı. Hükümetlerin din öğretimine önem vermeleri durumunda, hiçbir şeye gerek kalmadan ahlâkın kendiliğinden düzeleceğini savunuyorlardı.

İkinciler, psikolojideki gelişmelerin pedagojiye uygulanması hakkında yazılmış Almanca ve Fransızca kaynakları esas alıyordu. Psikolojinin bilim olarak bulguları, dengeli bir toplumda yaşayan, normal bir insan için geçerli olabilirdi. Osmanlı'da ise böyle bir durum söz konusu değildi. Çünkü bir taraftan ülke içerisindeki iç isyanlar diğer taraftan toprak kayıpları yaşanmaktaydı. Böyle bir dönemde insanlara, yönelebilecekleri bir istikamet, bir ideal göstermek gerekiyordu. Her yönden dengeli her değeri eşit olarak gören, kendi hâlinde insan yetiştirmede bu devre yetmiyordu.⁶² Ahlâk, bu iki fikir akımının yanı sıra dönemin fikir akımları olan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık tarafından da tartışılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Klasik Osmanlı dönemi sıbyan mekteplerinin ve medreselerinin ders programlarında müstakil bir ahlâk dersinin yer almadığı görülür. Her iki eğitim kurumunun ders programına bakıldığında eğitimin temel hedefinin İslam dinini öğretmek olduğu anlaşılır. Bu durum, ahlâk eğitiminin dini ilimler içerisinde verildiğini gösterir. Ayrıca Klasik Osmanlı dönemine damgasını vuran İslam ahlâkçılarının âyet ve sünnet esasına dayalı ahlâk anlayışına sahip oldukları görülür. Dolayısıyla Klasik Osmanlı dönemi ahlâk eğitiminin İslam ahlâkı olduğu söylenebilir.

⁶⁰ Ergin, c. 3-4, s. 1371.

⁶¹ Ergin, c. 3-4, s. 1371.

⁶² Bilgin, s. 49-50; Recai Doğan, "II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", s. 372-373.

Tanzimat dönemi ahlâk eğitiminin içeriği Klasik Osmanlı döneminden farklılık göstermediği görülmektedir. Bu dönemde de ahlâk eğitiminin esaslarını İslam dini oluşturmaktadır. Fakat Tanzimat dönemi ahlâk eğitimi, mekteplerin ders programlarında ayrı bir ders olarak yer almazken Tanzimat döneminde ahlâk eğitimi, mekteplerin ders programlarında müstakil bir ders olarak yer almaktadır. Ayrıca bu derslerde okutulmak üzere ahlâk ders kitapları yazdırılıp bastırılmaktadır.

II. Abdülhamit döneminde devletin güçlenmesinin ancak İslam ahlâkının güçlenmesiyle mümkün olacağına inanılmaktaydı. Bundan dolayı bu dönemde ahlâk eğitimi konusunda oldukça yoğun çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

Bu dönemde söz konusu anlayışın hayata geçirilebilmesi için işe ilk önce okullardan başlanmıştır. Çünkü okul, sosyalleşme üzerine uzmanlaşmış bir kurum olup dönemin iktidarının ideolojisinin halkına en etkili biçimde benimsetmesinde en önemli fonksiyonlardan birisi olmuştur. Bundan dolayı II. Abdülhamit döneminde okulların ders programı değişiklikleri gündemden düşmemiştir. Konuyla ilgili çalışmalar yapmak üzere komisyonlar kurulmuştur. Kurulan komisyonların çalışmaları neticesinde, okullardaki din ve ahlâk derslerinin azlığından dolayı ahlâklı bir neslin yetişmediği kararı ortaya çıkmıştır. Başta II. Abdülhamit'in isteği ve komisyonların çalışmasıyla okulların ders programlarında din ve ahlâk ders saatleri artırılmıştır. Ayrıca okullardaki ahlâk eğitim seviyesinin artırılması için Arapça derslerini artırmak, müfredata teolojik konular eklemek, Hz. Muhammed'in yaşamına adanmış metinler dağıtmak ve dini vecibeleri dayatmak gibi birtakım tamamlayıcı hareketlerin yapılması demektir.⁶³

Ahlâk eğitimi konusunda ders programlarında ders saatlerinin artırılması ile birlikte okullarda verilen ahlâk eğitimi okul dışında yapılan uygulamalarla da desteklenmiştir. Bu konuda bir müdür yardımcısı ve idarece görevlendirilen bir personel, öğrencilerin davranışlarını takip etmek üzere görevlendirilmektedir. Bu görevlilerin öğrenciler hakkındaki bilgileri öğrencilerin diplomalarına işlenmektedir.

II. Abdülhamit döneminde ahlâk eğitimi ile ilgili izlenen bir başka yöntem ise okullar için kitap basımı şeklinde olmuştur. Bu dönemde özellikle hükümetin kontrolünde oldukça fazla kitap basılmıştır. Kitaplar hazırlanırken zararlı olabilecek unsurlar ortadan kaldırılmıştır. Okullarda Batılı bir disiplin anlayışı uygulanmakla beraber, öğrencilerde İslam ahlâkının yerleştirilmesi ve güçlendirilmesine de önem verilmeye çalışılmıştır. Kitaplarda içerik olarak peygamberlerin hayatlarına ve özelliklerine, sahabenin ve din büyüklerinin hayatlarına yer verilmektedir.

⁶³ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn*, çev. Pelin Sıral, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 254.

Döneme ait kitapların genel itibariyle dini duyguların ağır bir şekilde hissedildiğini söylemek mümkündür. Bu duruma en güzel örnek ders kitaplarının çoğunluğunun besmele ile başlaması gösterilebilir.⁶⁴

Ahlâk eğitiminin II. Meşrutiyet döneminde de tartışılan konularının başında geldiği görülmektedir. Bu dönemdeki ahlâk eğitimi Klasik Osmanlı, Tanzimat dönemi, I. Meşrutiyet dönemi ahlâk eğitiminden farklılık göstermektedir. Söz konusu dönemlerde Osmanlıda verilmekte olan ahlâk eğitiminin temelini İslam oluştururken II. Meşrutiyet döneminde ise ahlâk eğitiminin temelini batı tarzı ahlâk ve pozitif akıl oluşturmaktadır. Bu dönemde verilmekte olan ahlâk eğitime bireyin kendisi, ailesi, vatan ve milleti ile bütün insanlığa karşı görevleri gibi konular da eklenerek ahlâk eğitiminin sınırları genişletilmiştir.

⁶⁴ Nuri Doğan, s. 24.

Kaynakça

- Adıvar, A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1967.
- Akyüz, Yahya, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Tâlimatı", *A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5, (1994): 1-47.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö.1000-M.S. 2009*, Ankara: Pegem Akademi, 2009.
- Aytaç, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009.
- Bayraktar, Mehmet, "İbn Miskeveyh", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1998, c. 20.
- Bilgin, Beyza – Selçuk, Mualla, *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, 4. bs., Ankara: Gün Yayıncılık, 1999.
- BOA, İ..DH... Dosya No 1019, Gömlek 80409, 4 Cemaziyevvel 1304 (29 Ocak 1887)
- BOA, ŞD. Dosya No 209, Gömlek 54, 10 Cemaziyelahir 1303 (16 Mart 1886)
- BOA, Y.. MTV... Dosya No 8, Gömlek 58, 16 Rebiülahir 1299.
- BOA, Y.. MTV... Dosya No 25, Gömlek 52, 6 Cemaziyelahir 1304 (2 Mart 1887)
- BOA. Y.A. Res. Dosya No: 105, Gömlek 13, 13 Ramazan 1317. (15 Ocak 1900)
- BOA. Y.EE. Dosya No: 10, Gömlek 34, 11 Cemaziyevvel 1324 (3 Temmuz 1906).
- BOA...Y. MTV... Dosya No 109, Gömlek 17, 1312.
- Cevizci, Ahmet, "Ahlak", *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Cevizci, Ahmet, *Etiğe Giriş*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Çağlayan, Ahmet, *Ahlak Pusulası Ahlak ve Değerler Eğitimi*, İstanbul: dem yay., 2005.
- Çağrıncı, Mustafa, "Gazâlî", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çubukçu, İbrahim Ağah, *Ahlâk Tarihinde Görüşler*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Demirel, Özcan, *Genel Öğretim Yöntemleri*, Ankara: Usem Yayınları, 1995.
- Doğan, Atila, "Sosyal Darwinizm ve Osmanlı Aydınları Üzerindeki Etkileri (1860-1916)", *Doktora Tezi*, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Doğan, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.

- Doğan, Recai, "II. Meşrutiyet dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (1998): 361-445.
- Doğan, Recai, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37, (1997): 407-442.
- Düstûr, 1. Tertib, C. 8, s. 434.
- Erdem, Hüsameddin, *Sondevir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996.
- Erişirgil, Emin, "Meşrutiyet Devrinde Ahlâk Terbiyesi Etrafında Münakaşalar", *Ülkü*, III, No. 36, 16 Mart 1943.
- Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayûn*, çev. Pelin Siral, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gazâlî, *Kimya-i Saadet*, çev. Ali Arslan, İstanbul 2004.
- Gündüz, Mustafa, "II. Abdülhamit Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, (2008): 243-286.
- Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Eğitim Mirası*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- İbni Haldûn, *Mukaddime*, Kahire: ts.
- İmam Gazâlî, *Ahlâk Ölçüleri*, çev. H. Ahmed Arslantürkoğlu, İstanbul: Doyuran Matbaası, 1974.
- İmam Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn Tercümesi 1*, çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi, İstanbul 1973.
- İrfan (Eğriboz), Ali, *Rehber-i Ahlâk*, İstanbul: A. Asaduryan Matbaası, 1317-1899-1900.
- Kansu, Nafi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: Milliyet Matbaası, Muallim Halit Kütüphanesi, 1930-1932.
- Kaya, Umut, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi*, İstanbul: dem yay, 2013.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK, 1999.
- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Hece Yayınları, 2002.

- Kutluer, İlhan, "İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü", Doktora Tezi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Leylî ve Neharî Umûm Mekâtib-i İdadiyye-i Mülkiyye Mahsûs Olarak Maârif-i Umûmiye Nezaret-i Celilesince Mukaddema Tanzim ve Bu Def'a Tâdil ve Tahsis Ders Programlarıyla Tâlimattır, 1314.
- Mehmedoğlu, Yurdağül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2001.
- Milli Eğitimle İlgili Mevzuat: 1857-1923, der. Reşat Özalp, Ankara: MEB, 1982.
- Nâfi, Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraât XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Hzrl. Taceddin Kayaoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Peker, Hüseyin, *Din ve Ahlâk Eğitimi Psikolojik ve Metodik Esaslar*, Samsun: Aksi Seda Matbaası, 1998.
- Rıza, Ali, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1318/1900-1901.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Ahlâk Tarihi*, Ankara: Ticaret Yüksek Öğretmen Okulu Yayınları, 1960.
- Takvim-i Vekayi, Sene: 25 Muharrem 1287, No: 1217.
- Teber, Serol, "Lüdwig Büchner ve Osmanlı Düşünürleri Üstündeki Etkileri", *Felsefe Dergisi*, (1986).
- Tûsî, Nasîruddîn, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi (Çığıraçan), *Avrupalılaşmak*, haz. Osman Kafadar-Faruk Öztürk, Ankara: Gündoğan Yay., 1997.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştüleri (1897-1907)*, Ankara: Gazi Kitapevi, 2008.
- Yalçın, Cahit Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1988.
- Zengin, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Adana: Baki Kitapevi, 2003.

Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yay., 2002.

